

SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ, PŘEDSUDBKY A DISKRIMINACE

Jakub Grygar

„Podle sebe soudím tebe,“ slýcháváme často. V tomto úsloví, které v různých obměnách nalezneme i v jiných jazycích, se setkáváme s jednou z mnoha podob verbalizované představy o univerzálnosti lidského myšlení, kdy jako podklad pro to, co je a co není normální, bereme hodnoty a zkušenosti, které čerpáme z našeho vlastního prostředí.

Za proklamovaným, byť mnohdy zamlčovaným předpokladem, že naše zkušenost je jaksi *a priori* i zkušeností jiných, se tak skrývá to, co nazýváme etnocentrismem. (Podobné implikace mají i další oblíbená slovní spojení - např. *zdravý* nebo *seľský* rozum.)

To, že se s přítomností etnocentrismu setkáváme za celou řadou námi osvojených představ o světě, nás však nemusí až tak děsit. Naopak, dalo by se poukázat i na jeho přednosti: etnocentrismus je totiž jedním ze základních, ne-li vůbec základním prvkem, na němž budujeme sebehodnocení lidských skupin, a tak tvoří základ tomu, jak a s kým se identifikujeme. Etnocentrismus se promítá do různých oblastí sociálního života, ale dvě z nich se zdají být centrální: jde o pohled na obývaný prostor a o hodnocení vlastní skupiny.

Obě kritéria mají co do činění s *kvalitou* - a jak ještě uvidíme, právě tvoření kvalitativních distinkcí a jejich zmnožování je tím, co obdařuje jednotlivé aktéry vlastnostmi, jež jsou v dané společnosti ceněny, specifickým symbolickým kapitálem. Rozdílům, které produkujeme tím, jak obýváme vlastní lokalitu a sociální prostor, mnohdy rozumíme jako různým kvalitám, které sahají až k samotnému ukotvení naší lidské situace.

Na tomto základě pak třeba britský sociální antropolog Edmund Leach tvrdí, že univerzální opozice *lidé* - *nelidé* předchází opozici *my* - *oni*. Rozdíly, které tato opozice zakládá, se přitom opírají o tři zásady:

- „lidé“ se liší od jiných druhů živočichů tím, že jim oheň slouží nejenom jako zdroj tepla, ale i k přípravě jídla
- „lidé“ (= *my*) se citově angažují v sexuálních vztazích
- „lidé“ zdobí své tělo.

„*My* - skuteční lidé“ se tedy lišíme od „jiných“ tehdy, když „oni“ nepřipravují jídlo jako *my*, nedodržíjí naše konvence týkající se pohlavního života a nezdobí své tělo podle nám známých a uznávaných způsobů.

Představa o univerzálnosti lidského rozumu, které je rozuměno tak, že lidé, jako jeden biologický druh, mají i stejnou jednotnou racionalitu, má své slabiny. V našem životě se totiž neorientujeme podle hodnotově neutrálních a nějak „samostatně“ existujících faktů, ale spíše na základě toho, co jako tato fakta rozpoznáváme a jakou jim potom přikládáme důležitost, jak je dál třídíme a organizujeme. Fakta nejsou pouhé stavy událostí, které se okamžitě samy třídí a identifikují, nejsou ani nijak „samy o sobě“, ale jsou vždy v určitém popisu. Jinými slovy, fakta - skutečnosti, které jako fakta rozpoznáváme a uznáváme - jsou také závislé na našem slovníku, na našich kategorizacích, které vyrůstají z našich konceptuálních schémat.

Nejlépe to vidíme v těch případech, kdy se nějakou zdánlivě samozřejmou věc pokusíme přenést do jiného kontextu:

- o sociální dysfunkci má smysl mluvit pouze tehdy, přijmeme-li za svou tezi, že všechny prvky systému by měly přispívat k udržení chodu společnosti
- Shakespearův Hamlet dává smysl pouze tehdy, přijmeme-li za svou představu, jak má vypadat a co má dělat duch nebo jaké jsou správné obsahy jednotlivých příbuzenských rolí (např. proč je nemravné, když si vdova vezme hned po smrti bratra svého zemřelého manžela).

Realitu proto nenazíráme přímo, ale přistupujeme k ní ze svého vlastního hlediska, na základě vlastních znalostí, úsudků a na základě norem a zkušeností, které nám zprostředkovalo naše okolí.

Moc a diskriminace

Diskriminaci nezpůsobuje samotný fakt, že je člen určité skupiny nemocný, sociálně slabý, že se jeho způsob života, hodnoty či možnosti odlišují od toho, co je majoritní společností vnímáno jako standardní nebo žádoucí. Diskriminaci způsobují spíše různé kontextualizace těchto skutečností a různé zacházení s nimi - co to v praxi znamená, že někdo mluví špatně česky, že je méně mobilní, zda je mužem nebo ženou nebo se považuje, či je okolím považován, za Roma. Diskriminaci tedy ještě neznamená ta prostá skutečnost, že je (na rovině instituční praxe nebo v každodenním jednání) ustanovena jinakost těch, které vnímáme jako ty „Druhé“, ale to, jaké má toto ustavení sociální důsledky.

Diskriminaci spíše způsobuje to, že:

- druhému nechceme jím nárokovanou jinakost přiznat (a tudíž mu upíráme právo i na vlastní reprezentaci; jestliže je někdo stejný jako já, tak není důvod, proč bych jej nemohl také já reprezentovat a proč vůbec k tomuto tématu otevírat nějakou debatu) nebo
- že tuto jinakost absolutizujeme a nositele jinakosti vydělujeme z okruhu „těch našich“, kteří mají či mohou mít určité politické nároky (v tomto případě, kdy spolu nic nesdílíme, je důvod k otevření nějaké debaty, zcela zbytečný).

Přiřkneme jim subhumánní úroveň - nechovají se jako lidi.

- Nezahrnujeme je do definice normality: provozují nenormální sexuální praktiky.

Polaritě diskriminovaný - diskriminující však ani nemůžeme rozumět jako stavu, kdy diskriminující jednoduše aktivně vykonává svou moc nad pasivním diskriminovaným. Moc, podobně jako marginalita, není něčím, co jedna strana má a druhá nemá. Moc není nějakým privilegiem, které by šlo vlastnit. Spíše je moc něčím, co je *praktikováno* a co je skrze toto praktikování vytvářeno (a obnovováno). V tomto ohledu je tedy moc a její uplatňování výsledkem oboustranného jednání - třeba tak, že diskriminující „jednají“ svou superioritu a diskriminovaní „jednají“ svou marginalitu. Moc, která plodí diskriminaci, je tak především výsledkem mobilizace a specifickým propojením celé sítě různých aktérů - právních předpisů, statutárních symbolů, sociálního a kulturního kapitálu...

Při diskriminaci nejde jenom o to, kdo je znevýhodněn, ale jaké jsou mechanismy a praktiky znevýhodňování. Například komu a za jakých podmínek přidělí obecní úřad obecní byt v lepší čtvrti a komu a za jakých podmínek ve čtvrti horší.

To, že se o věci přeme, že se přeme o to, co to je realita a popř. jaká ta realita je, však ještě neznamená, že v těchto sporech zaznívají všechny hlasy stejně silně. A právě vytváření a udržování takových podmínek, které umlčují různé, ve veřejném prostoru z různých důvodů málo slyšitelné hlasy, je jednou z praktik, jimiž dochází k sociálnímu vylučování.

Sociální vyloučení

Jedním z nejdůležitějších (a také nejobtížnějších) kroků, které musíme při identifikaci důvodů, praktik a podmínek sociálního vylučování udělat, je identifikace těch znevýhodňujících situací, které způsobují, že některé hlasy zaznívají ve veřejném prostoru slaběji a také to, že někteří lidé mají ztížený přístup ke svým právům.

„Sociální vyloučení nastává tehdy, když jsou lidé nebo místa vystaveni sérii problémů, jako jsou například nezaměstnanost, diskriminace, malé znalosti a dovednosti, nízký příjem, špatné bydlení, vysoká kriminalita, nemoci a rozpad rodiny. Pokud se takovéto problémy kombinují, mohou vytvářet začarovaný kruh.“

Tato definice sociálního vyloučení z dílny Pracovní skupiny pro otázky spojené se sociálním vyloučením (Social Exclusion Unit), zřízené britským premiérem v roce 1997 jako poradní orgán ministerského předsedy a součást jeho kanceláře, upozorňuje přesně na ty situace, které způsobují sociální vyloučení nejčastěji.

- Sociální vyloučení může nastat jako důsledek problémů, jimž lidé čelí během svého života.
- Sociální vyloučení může ale také začít už samotným narozením. Hlavní vliv na budoucí životní příležitosti má to, zda se člověk narodí do sociálně slabého prostředí, rodičům s nízkými znalostmi a dovednostmi nebo do etnicky odlišného prostředí, které je majoritní společností stigmatizováno.
- Sociálně vyloučení jsou také velmi často ti, kteří nemají dostatečný **symbolický kapitál**, který by jim umožnil integraci do aspirační referenční skupiny. Symbolickým kapitálem zde rozumíme každou vlastnost, která je ve společnosti uznávaná a oceňována. Může jím být fyzická síla, majetek, známosti (konexe), stejně jako původ, věk nebo třeba akademický titul. Symbolický kapitál je tím, na čem je založena čest a prestiž.

Symbolický kapitál souvisí ještě se třemi dalšími typy kapitálu, jejichž omezené množství může k sociálnímu vyloučení významně přispět: s **ekonomickým kapitálem** (ten zahrnuje různé podoby materiálního bohatství), **sociálním kapitálem** (ten je tvořen známostmi, styky a konexemi, tedy vztahy, do nichž jsme jako jednotlivci zapojeni a které můžeme využít pro svůj prospěch) a **kulturním kapitálem** (ten zahrnuje všechny osobně osvojené a zvnitřnělé kulturní kompetence a který bývá mnohdy institucionalizovaný ve formě dokladů o vzdělání, akademických titulů, životopisů atd.

Symbolický kapitál lze chápat i jako vnímanou a legitimně uznávanou formu těchto tří kapitálů. Symbolický kapitál, který máme, souvisí také s tím, do jaké kultury a do jakého sociálního prostředí jsme se narodili, není tedy pouze výsledkem našich vlastních aktivit. Můžeme jej získat i tím, že se staneme, resp. že jsme uznáni za členy určité skupiny. Jednou z dimenzí symbolického kapitálu je v diferencovaných společnostech i etnická příslušnost

nebo národnost, která může spolu s barvou kůže představovat negativní nebo pozitivní symbolický kapitál.

Sociální vyloučení nastává v důsledku:

- Omezení zdrojů symbolického kapitálu (ty jsou omezeny vždy).
- Silně ustavených, přehledných a konsenzuálních kategorizací osob (např. na základě takových kategorií, jako je rasa, jazyk, místo bydliště, povolání, země původu nebo třeba zdravotní stav).
- Ustavení silných bariér, které brání lidem v tom, aby dosáhli toho, co je obecně považováno za dobrou kvalitu života.

Mezi tyto bariéry patří: nedostatek dostupných a srozumitelných informací, sociální izolace, byrokracie, špatné zdraví, strach ze zločinu, chudoba, nedostatek sociální participace a osamělost, nedostatečný přístup k volnočasovým aktivitám, věková diskriminace, nedostatek dostupné dopravy, nevhodné služby (nedostatek služeb na nižší úrovni, služby necitlivé - nevnímající klienty/uživatele -, vzájemně na sebe nenavazující služby, nedostatek dostupných informací o nabízených službách).

Podívejme se nyní na to, jak situace, která vytváří podmínky pro sociální vyloučení na základě nerovnoměrné distribuce toho, co je většinovou společností uznáváno jako symbolický a kulturní kapitál, může fungovat v praxi.

V České republice probíhá dlouhodobý monitoring situace romských komunit. Aby takovýto monitoring byl vůbec možný a aby jeho závěry měly patřičnou argumentační váhu, je potřeba, alespoň podle státní administrativy, získat co největší počet přesných statistických dat. K tomu se využívá jak přímého sociologického šetření, tak i informací, které nezávisle na sobě i na základě tohoto zadání shromažďovaly, anebo shromažďují jednotlivé vládní resorty. Každé ministerstvo shromažďuje a vyhodnocuje statistická a demografická data podle jiných kritérií, a navíc pouze o jimi dotovaných programech, které jsou určeny pro příslušníky romských komunit.

Například Ministerstvo zdravotnictví ČR vede:

- Roční výkaz o činnosti zdravotnických zařízení pro odbor kojenecký ústavů a dětských domovů, jako doplňující údaj zjišťuje počet romských dětí, které byly ve sledovaném roce přijaty, propuštěny (zemřely) nebo zůstaly v zařízení koncem daného roku. Údaje jsou sledovány od roku 1994.
- Národní registr potratů zahrnuje hlášení o všech druzích potratů provedených ve zdravotnických zařízeních. Národnost romská se sledovala pouze od roku 1994, avšak rokem 2003 se sledování národností zrušilo.
- Informační systém Pohlavní nemoci obsahuje údaje o problematice pohlavních nemocí, u položky „etnikum“ bylo vyplňováno i romské v letech 1997 – 2002 (zpracováván v ÚZIS) a od roku 2003 jsou shodné zjišťované údaje zpracovávány v rámci registrů hygienické služby.
- V Registru tuberkulózy jsou obsaženy údaje o onemocnění i za národnost romskou. Tento registr byl v letech 1997 až 2002 zpracováván v ÚZIS a od roku 2003 jsou shodné údaje zpracovávány v rámci registrů hygienické služby.

Tento přehled stručně ilustruje, jak a prostřednictvím čeho se také ustavuje obraz o Romech. Nejde přitom o to, zda jsou tyto informace a obrazy, které jednotlivé statistiky a databáze produkují, *správné* nebo *falešné* nebo jestli jsou *dobré* či *špatné*. Jde o to zjistit, jak se také některé věci ustavují jako *sociální fakt* a jak takto ustavené, dál žijí svým vlastním životem a do jaké míry jsou závislé na našem vlastním obrazu světa, včetně všech předsudků, které jsou jeho nedílnou součástí.

Zároveň se také v souvislosti s existencí těchto statistik a databází můžeme zeptat, jestli je shromažďování těchto údajů diskriminační - a pokud budeme jejich existenci jako diskriminační interpretovat -, co je tedy na jejich vedení diskriminační.

Ne každé vedení statistiky, která zpracovává kategorie jazyka, etnika nebo třeba pohlaví, je diskriminující. Důležité jsou především cíle a souvislosti užívání těchto statistik. Statistika může stejně dobře ukázat, že ve společnosti existují zásadní rozdíly a diskrepance (např. v postavení žen na řídicích pozicích), stejně jako tyto rozdíly může maskovat (to je např. problém francouzské asimilační politiky, která nedovoluje zviditelnit skutečnost, že ne všichni se cítí být Francouzi).

Integrita společnosti

Existují dva způsoby, jak integritu společnosti udržet. První možností je strategie založená na vylučování - ti, kteří jsou rozpoznáni jako naši, jsou drženi uvnitř společnosti a všechny ostatní tlačíme za její hranici. Druhý způsob představuje strategie založená na začleňování a podřizování prostřednictvím dialogu. Problém je, že sociálního vylučování se nikdy zcela nezbavíme, vždy někoho vylučujeme a někoho začleňujeme. To, co se různí, jsou legitimacy tohoto vylučování a začleňování.

V diskusi o sociálním vylučování by nám tedy mělo jít také o identifikaci těch procesů, které jsou legitimní k tomu, aby mohly uzavřít debatu o tom, koho a za jakých podmínek budeme „začleňovat“ a koho a za jakých podmínek „vylučovat“. Cílem této debaty by také mělo být zviditelnění a jasné ustanovení těch procesů, na jejichž základě někoho vylučujeme. Mělo by jít o to, aby tyto praktiky byly maximálně reflexivní, aby se vylučování nedělo a priori s tím, že žádnému z těch, které „nechceme“, nepřiznáme žádný hlas. Protože právě toto je nejčastější příčinou diskriminace - vyloučení z debaty, nikoli *na základě* debaty.

Jakub Grygar je sociální antropolog, absolvoval doktorské studium sociologie na FSV UK. Pracuje jako odborný asistent na katedrách sociologie FSS MU v Brně a FSV UK v Praze. Zabývá se studiem státních hranic, evropské integrace, etnických procesů a otázkami spojenými se sociální pamětí.

